

DOI <https://doi.org/10.32782/naoma-bulletin-2026-5-10>
УДК 719:001.4
ORCID ID: 0000-0003-3098-2597

Леонід Прибієга
*кандидат архітектури,
професор кафедри теорії, історії архітектури та синтезу мистецтв
Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури
leonid.prybiega@naoma.edu.ua*

ОБ'ЄКТ І ПРЕДМЕТ ОХОРОНИ В АРХІТЕКТУРНОМУ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВІ Й ПАМ'ЯТКООХОРОННІЙ МЕТОДИЦІ (НА ПРИКЛАДІ ПАМ'ЯТКИ АРХІТЕКТУРИ І ПАМ'ЯТКИ МІСТОБУДУВАННЯ)

Анотація. У статті розглядаються термінологічні визначення сфери охорони та реставрації пам'яток. Критичні зауваження представників пам'яткоохоронного цеху й науковців щодо окремих термінів пам'яткознавчого й пам'яткоохоронного спрямування, задіяних в законодавчих та нормативно-правових актах та їхній негативний вплив на практичні заходи охорони об'єктів культурної спадщини визначають актуальність питання. Тож *метою даного дослідження* є визначення основоположних категорій архітектурного пам'яткознавства і пам'яткоохоронної методології, зокрема йдеться про дефініції – пам'ятка архітектури, пам'ятка містобудування, об'єкт охорони, предмет охорони та інші. За результатами аналітичного огляду наукових напрацювань з досліджуваної тематики, ґрунтовного вивчення термінологічних визначень, що містяться в міжнародних документах та нормативно-правових актах української держави, а також базуючись на авторській методиці морфологічного аналізу об'єктів архітектурної і містобудівної спадщини, визначено їхню сутність як об'єктів охорони й відповідно сформульовані визначення пам'ятки архітектури і пам'ятки містобудування. Таким чином, пам'ятка архітектури визначається як об'єкт архітектурно-будівельної діяльності людини в минулому, що зберігся повністю чи частково в автентичному стані і в поєднанні з історично усталеним довкіллям становить суспільну цінність, визнається джерелом історико-культурної інформації і твором архітектурного мистецтва. Пам'яткою містобудування є ансамбль, комплекс, садиба, квартал, вулиця чи інше територіально-просторове утворення, яке в поєднанні з характерним природно-ландшафтним чи антропогенним середовищем у межах визначеної території й композиційної цілісності, і яке сучасним існуванням історично успадкованого просторового каркасу забудови, засвідчує містобудівну культуру певної історичної доби і є джерелом історико-культурної інформації. Пам'ятка архітектури і пам'ятка містобудування є об'єктами охорони у визначених параметрах. Щодо предмета охорони пам'ятки, то при визначенні варто керуватися поставленою метою застосування пам'яткоохоронних заходів – предметом охорони буде застосований пам'яткоохоронний захід щодо частини чи пам'ятки загалом.

Ключові слова: пам'ятка архітектури, пам'ятка містобудування, об'єкт культурної спадщини, автентичність, історичне середовище, історично успадкований просторовий каркас, пам'яткоохоронні заходи, історико-культурна цінність, архітектурна форма, матеріальна структура пам'ятки, об'єкт охорони, предмет охорони, морфологічний аналіз пам'ятки.

Leonid Prybieha
*PhD in Architecture,
Professor at the Department of Theory, History of Architecture and Synthesis of Arts
National Academy of Fine Arts and Architecture
leonid.prybiega@naoma.edu.ua*

THE OBJECT AND THE SUBJECT OF PROTECTION IN ARCHITECTURAL HERITAGE STUDIES AND CONSERVATION METHODOLOGY (BASED ON THE EXAMPLE OF AN ARCHITECTURAL MONUMENT AND AN URBAN PLANNING MONUMENT)

Abstract. The article examines terminological definitions within the field of heritage monument protection and restoration. Critical remarks made by heritage conservation practitioners and scholars regarding certain terms used in heritage studies and conservation practice, particularly those employed in legislative and regulatory acts, as well as their negative impact on practical measures for protecting cultural heritage sites, underscore the relevance of this issue.

Accordingly, the aim of this study is to define the fundamental categories of architectural heritage studies and conservation methodology, in particular, the definitions of an architectural monument, an urban planning

monument, an object of protection, a subject of protection, and related concepts. Based on an analytical review of scholarly research on the subject, a thorough examination of terminological definitions contained in international legal instruments of the Ukrainian state, and the author's methodology of morphological analysis of architectural and urban heritage objects, the essence of these entities as objects of protection is determined, and corresponding definitions of an architectural monument and an urban planning monument are formulated. Thus, an **architectural monument** is defined as an object of architectural and construction activity created in the past that has survived fully or partially in an authentic state and, in conjunction with a historically established environment, possesses social value, is recognised as a source of historical and cultural information, and represents a work of architectural art. An **urban planning monument** is understood as an ensemble, complex, estate, block, street, or another territorial and spatial formation which, in combination with a characteristic natural landscape or anthropogenic environment within defined territorial boundaries and compositional integrity, through the contemporary existence of a historically inherited spatial framework of development, attests to the urban planning culture of a particular historical period and serves as a source of historical and cultural information. Architectural monuments and urban planning monuments are regarded as objects of protection within defined parameters. With regard to the subject of protection of a monument, its determination should be guided by the intended purpose of the applied conservation measures; accordingly, the subject of protection is the part of the monument, or the monument as a whole, to which a particular conservation measure is applied.

Key words: architectural monument, urban planning monument, cultural heritage object, authenticity, historical environment, historically inherited spatial framework, conservation measures, historical and cultural value, architectural form, material structure of the monument, object of protection, subject of protection, morphological analysis of a monument.

Постановка питання. Серед першочергових завдань повоєнної відбудови України чи не найактуальнішим постає питання підняття з руїн численних об'єктів культурного надбання держави, зокрема пам'яток архітектури, поруйнованих російським агресором. Як хранителі національних культурних традицій, закарбованих у матеріальному тілі пам'яток, поруйновані історичні споруди мають бути відроджені як ствердження стійкості українського народу і його національної ідентичності, яку нікому і ніколи не вдасться знищити. Усвідомлюючи значущість цих завдань, маємо уже зараз, не гаючи часу, робити все можливе для їхньої успішної реалізації.

Передусім йдеться про вдосконалення українського законодавства і нормативно-правових актів пам'ятоохоронного спрямування. Незважаючи на те, що ухвалений Верховною Радою України Закон України «Про охорону культурної спадщини» ще в 2000 р. зазнав численних змін і доповнень, в ньому ще на сьогодні залишаються прогалини й методологічні неточності щодо термінологічних визначень, за якими йдуть практичні упущення в охороні пам'яток, зокрема в обліку об'єктів культурної спадщини, застосуванні пам'ятоохоронних заходів на об'єктах тощо. Серед таких питань, що потребують доопрацювання або уточнення, наприклад, визначення термінів «пам'ятка архітектури», «пам'ятка містобудування», «предмет охорони об'єкта культурної спадщини», а також трактування, або відсутність у переліку термінологічних визначень окремих пам'ятоохоронних заходів чи реставраційних методів. Ці питання неодноразово, ще

в минулому обговорювалися на численних зібраннях пам'ятоохоронців, звучали на засіданнях науково-методичних рад та експертних комісій, порушувалися в наукових публікаціях [1, 15–18; 2, с. 133–146].

Багато зауважень і несприйняття пам'ятоохоронною спільнотою викликало, наприклад, трактування поняття «пам'ятка культурної спадщини» як «об'єкт культурної спадщини, який занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» [3, с. 143]. Таке формальне визначення можливо правомірне для юридичної практики, але для застосування пам'ятоохоронних заходів до об'єкта не прийнятне, бо в терміні не розкрита сама сутність пам'ятки як свідчення історичного минулого.

Зовсім не зрозумілим, навіть у колах досвідчених фахівців охорони та реставрації пам'яток було сприйняте визначення терміну «предмет охорони об'єкта культурної спадщини», поданий в Законі України «Про охорону культурної спадщини» як «...характерна властивість об'єкта культурної спадщини, що становить його історико-культурну цінність, на підставі якої цей об'єкт визнається пам'яткою» [3, с. 143]. Переважна більшість осіб, причетних до охорони пам'яток, сприйняли це визначення як таке, що стосується певної частини будівлі-пам'ятки, яка становить історико-культурну цінність. Відповідно, якщо предметом охорони в такому разі визнати фасадну стіну об'єкта культурної спадщини й забезпечити її збереження, то з усіма іншими частинами споруди можна не рахуватися – їх можна замінити, вилучити і прибудувати нову будівлю тощо.

Звісно, такі дії спотворюють ідею охорони та реставрації пам'яток й категорично не допустимі в пам'яткоохоронній практиці.

Зазначені негаразди свідчать про проблеми передусім у науковому забезпеченні пам'яткоохоронних заходів, досить повільному становленні такої наукової дисципліни як пам'яткознавство, зокрема архітектурне, та пам'яткоохоронна методологія, які мають створювати теоретичне підґрунтя для забезпечення законотворчості, розробки нормативно-правових актів, методичних рекомендацій для практичного забезпечення охорони і реставрації пам'яток архітектури та містобудування, їхнього дослідження та обліку. Саме з урахуванням названих проблем та необхідністю відновлення порушених російським агресором в роки війни численних пам'яток архітектури і містобудування держави визначається **актуальність дослідження**. Отже, **метою даного дослідження** є визначення основоположних категорій архітектурного пам'яткознавства як наукової дисципліни, зокрема пам'ятки архітектури та містобудування й інших дефініцій. Об'єкт дослідження – архітектурна та містобудівна спадщина; предмет дослідження – термінологічні визначення архітектурного пам'яткознавства і пам'яткоохоронної методології. З урахуванням пізнання сутності пам'ятки архітектури і пам'ятки містобудування та заглиблення у значення дефініції «охорона», спробуємо з'ясувати що є об'єктом і предметом охорони відповідно пам'ятки архітектури і пам'ятки містобудування.

Огляд попередніх наукових напрацювань і нормативно-правових актів. Полеміка щодо термінологічних визначень в пам'яткоохоронному середовищі триває давно. Серед дискусійних питань науковців дефініції «пам'ятка», «об'єкт культурної спадщини», «пам'ятка містобудування», «об'єкт охорони», «предмет охорони», трактування окремих пам'яткоохоронних заходів на об'єктах культурної спадщини тощо. Їхнє точне і чітке визначення й відповідно адекватне сприйняття та усвідомлення сутності усіма учасниками процесу охорони та реставрації, є запорукою забезпечення належного рівня збереження пам'яток. Тож до проблеми тлумачення пам'яткоохоронних термінів зверталось чимало науковців, зокрема заслуговують на увагу праці В. Тимофійенка [4, с. 472], Л. Гріффена [5, с. 9–43], Б. Колоска [6, с. 99–134], Є. Водзинського [7, с. 231–238].

Особливо вартує відзначити глибиною аналітичного осмислення об'єктів архітектури

і містобудування й відповідно аргументацією їхнього термінологічного визначення наукову працю «Пам'ятки архітектури і містобудування» Б. Колоска [6, с. 99–134], в якій автор ґрунтовно аналізує розбіжності науковців пам'яткоохоронної сфери у трактуванні термінологічних визначень.

До написання даної статті також залучені результати багаторічних авторських досліджень архітектурного пам'яткоохоронного спрямування, зокрема й стосовно термінологічних визначень, висвітлених у монографічних виданнях «Охорона та реставрація об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини України» [8, с. 304] та «Архітектурна спадщина України: пам'яткоохоронний аспект» [9, с. 256].

Автором даного дослідження проаналізований значний перелік термінологічних визначень пам'яткоохоронної сфери, напрацьований світовим співтовариством й застосований у міжнародних правових актах, зокрема в Конвенції «Про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини», ухваленої Організацією Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури в 1972 р. [10, с. 262–274], Конвенції «Про охорону архітектурної спадщини Європи», схваленої членами Ради Європи в 1985 р. [11, с. 275–283]; Рекомендації щодо охорони на національному рівні культурної та природної спадщини, прийнята UNESCO в 1972 р. [12, с. 307–316]; Міжнародній хартії з охорони та реставрації нерухомих пам'яток і визначних місць (Венеційська) 1964 р. [13, с. 334–336]; Міжнародній хартії з охорони історичних міст (Вашингтонська), прийнятій Міжнародною радою з питань пам'яток і визначних місць у 1981 р. [14, с. 341–343] та інших документах.

Важливою джерельною основою для написання даної статті стали визначення й положення, вміщені в Законі України «Про охорону культурної спадщини» [3, с. 141–181], Постанові Кабінету Міністрів України «Про порядок визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» [15, с. 547–550].

Наукова новизна даного дослідження полягає у розвитку архітектурної пам'яткоохоронної методології, зокрема з'ясуванні фундаментальних термінологічних визначень як «пам'ятка архітектури», «пам'ятка містобудування», «автентичність пам'ятки архітектури», «історичне середовище» та інших категорій пам'яткоохоронної науки і практики, уточнення тлумачень і розкриття

їхньої сутності. Теоретичні напрацювання пам'яткоохоронної методології, зокрема архітектурної, створюють підґрунтя для законотворчості, розробки нормативно-правових актів, методичних рекомендацій щодо практичної реалізації пам'яткоохоронних заходів на об'єктах культурної спадщини.

Виклад основного матеріалу. Насамперед зазначимо, що як у міжнародних актах, так і в нормативно-правових документах України, термін чи поняття «об'єкт культурної спадщини» є базовим, загальним визначенням усіх видів, типів і категорій пам'яток – археологічних, історичних, монументального мистецтва, архітектури, містобудування, садово-паркового мистецтва, ландшафтні, науки і техніки. Наше дослідження спрямоване на досягнення сутності об'єктів архітектурної і містобудівної спадщини, й визначення підходів до застосування заходів їхньої охорони та реставрації.

Розпочнемо аналітичне осмислення сутності об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини з пам'яток архітектури як осібних (окремих) будівель і споруд, що дійшли до нашого часу в цілісному вигляді чи збереглися частково. Для цього скористаємося раніше відпрацьованою авторською методикою морфологічного аналізу об'єктів архітектури й результатами, викладеними в попередніх дослідженнях [8, с. 66–89].

Насамперед маємо звернути увагу на особливість об'єктів архітектурної спадщини, що вони мають розглядатися джерелами не тільки історичної інформації про життєдіяльність людини в минулому, але й як твори мистецтва архітектури, що створювалися відповідно до культурних традицій і духовності людей відповідної доби. Тобто розглядатися у двох іпостасях – як джерела історичної інформації, так і як твори мистецтва, хранителі духовності, духовної культури певного історичного часу. Як наголошується у Венеційській хартії, мають охоронятися як документи історії й твори мистецтва [11, с. 334]. При такому підході пам'ятка виконує місію зв'язку між минулим і сучасним. Як об'єкт архітектурної творчості, пам'ятка передусім характеризується архітектурною формою. Створювані для забезпечення життєдіяльності людини будівлі, визначалися утилітарними вимогами, будівельними можливостями. Водночас архітектурна форма, зумовлена утилітарними та конструктивними факторами, мала задовольняти й духовні потреби людей і суспільства певної історичної доби. Створена за

конкретних історичних умов і в контексті середовища така форма «транслює» реалії минувшини, випромінює духовність культури людей тієї пори.

Архітектурна форма, її художні якості як твору мистецтва пізнаються в процесі візуального контакту через характерне пластичне трактування поверхні пам'ятки. Поверхня пам'ятки як втілення пластичної мови відображає рівень художнього ремесла, духовність суспільства на певних історичних етапах. Таким чином, архітектурна форма й характерне пластичне трактування її поверхні розглядаються як твір архітектурного мистецтва, як джерело духовної культури відповідної історичної доби.

Забігаючи дещо наперед, варто звернути увагу на значущість збереження поверхні і пластичної форми в автентичному стані, як оригінального, справжнього або автентичного джерела духовності, бо тільки при візуальному контакті суб'єкта з об'єктом твору мистецтва відбувається духовний контакт, енергетичне духовне збагачення особистості.

Не менш важливим морфологічним виміром об'єкта архітектури є матеріальна структура – рукотворна складова пам'ятки, що визначає її сучасне існування. Йдеться про результат матеріальної діяльності людини, що відобразилося в архітектурно-конструктивному устрої пам'ятки. Матеріальна рукотворна структура пам'ятки (будівельні матеріали, технологічні процеси зведення будівлі, її конструктивний остов) його первісного вигляду, чи складається з хронологічно різних фрагментів, або збереглася у вигляді руїн, дає підстави розглядати її як документальне свідчення про рівень будівельної техніки відповідної історичної доби, сприймати як джерело історичної і наукової інформації.

Отже, науково-історичний і архітектурно-мистецький інтерес становлять об'єкти архітектури, що збереглися у вигляді композиційно цілісної форми, чи у вигляді решток, або як нашарування різних періодів будівництва, об'єднані у багатоплановій матеріальній структурі.

Важливим матеріальним компонентом нерухомих об'єктів архітектури є місце спорудження, територія, пов'язана з історичним об'єктом. Уже з самого початку зведення архітектурного об'єкта довкола нього складається система нашарувань ґрунту – культурний шар, як результат життєдіяльності людини. Рештки будівельних матеріалів, уламки конструкцій, елементів декору, сліди ремонтів, пожеж, повеней тощо – все, що

утримується у ґрунті, становить історичну інформацію про пам'ятку. Тож органічно пов'язаний з давньою спорудою культурний шар треба вважати матеріальною складовою пам'ятки і який, у поєднанні з матеріальною структурою, визначається як матеріальна субстанція пам'ятки архітектури.

Важливою умовою визначення об'єкта архітектури документом історії і твором мистецтва архітектури, як джерела історичної інформації й об'єктом духовної культури є його справжність, автентичність. Тема автентичності автором даного дослідження ґрунтовно викладена в окремій публікації [16, с. 7–14]. В даному випадку обмежимося стислою аргументацією нашого тлумачення основних положень щодо об'єктів архітектури.

Як об'єкт творчості і документ історії – будь-яка архітектурна будівля чи її рештки не можуть розглядатися абстраговано від конкретного автора, авторського колективу чи колективу виконавців, а ще й визначеного часу зведення споруди. Тобто, йдеться про оцінку матеріальної складової архітектурної форми та її поверхні за шкалою авторської належності, або матеріальної структури – за хронологічними показниками.

У більшості випадків матеріальна структура й архітектурна форма пам'ятки хронологічно неоднорідні. Але успадковані у матеріальній структурі об'єкта нашарування різних періодів існування давньої споруди є не що інше, як сліди історичних подій, своєрідний відбиток соціально-культурних процесів, інакше кажучи – матеріальні свідки історії. Як матеріальне свідчення історії і твір мистецтва, пам'ятка архітектури у межах експертно визначеного хронологічного діапазону залишається однаково цінною, а отже повинна розглядатися як автентична щодо певного часового поля. Мається на увазі належність форми й матеріальної структури, або матеріальної субстанції пам'ятки до конкретних часових вимірів й за ознаками такою, що вважається справжнім джерелом інформації й дає підстави оцінювати пам'ятку як оригінальний твір мистецтва архітектури.

Параметри об'єкта архітектури не обмежуються архітектурною формою. Як об'єкт архітектурної творчості пам'ятка залишається невіддільною від місця створення. Її архітектурна форма, чи навіть матеріальні рештки, взаємопов'язані з конкретним природним й антропогенним середовищем історично, функціонально і композиційно. Просторові співвідношення забудови

і пам'ятки забезпечують виявлення її мистецької значущості, а пам'ятка своєю чергою збагачує місце, надає йому значущості.

Висвітлена у різних аспектах сутність об'єктів архітектурної спадщини дає змогу узагальнити сказане і сформулювати визначення пам'ятки архітектури. Отже, пам'ятка архітектури – об'єкт архітектурно-будівельної діяльності людини в минулому, що зберігся повністю або частково в автентичному стані і в поєднанні з історично усталеним довкіллям становить суспільну цінність та визнається джерелом історико-культурної інформації й твором архітектурного мистецтва.

Таким визначенням окреслюються параметри охорони пам'ятки. Як об'єкт охорони, в разі застосування щодо нього пам'яткоохоронних заходів, як приклад визначення зон охорони чи проведення реставраційних робіт, пам'ятка має залишатися джерелом історико-культурної інформації й твором архітектурного мистецтва. В усіх випадках будь-яких досліджень пам'ятки, застосування заходів охорони і реставрації об'єктом досліджень чи охорони буде пам'ятка архітектури; щодо предмета охорони – то його треба сприймати як пам'яткоохоронний захід відносно об'єкта охорони загалом і з визначенням мети заходу. Приміром, якщо мета дослідження пам'ятки – визначити історико-культурну цінність пам'ятки, то предметом дослідження буде історико-культурна цінність. В разі, якщо йдеться про охоронні заходи, то об'єктом охорони буде пам'ятка, якщо, скажімо, мати на меті проведення технічної діагностики й укріплення фундаментів пам'ятки, то в такому разі предмет охорони – технічна діагностика й укріплення фундаментів.

Серед актуальних проблем архітектурної пам'яткоохоронної науки залишаються невирішеними й питання визначення сутності пам'яток містобудування або урбаністики, які за чинним Законом України «Про охорону культурної спадщини» віднесені до окремого від архітектури виду об'єктів культурної спадщини – об'єктів містобудування. Актуальність їхнього дослідження й вирішення питань охорони очевидна й визначається необхідністю відродження й повернення до потреб суспільства історичних міст, унікальних ансамблів і комплексів, інших містобудівних утворень, поруйнованих російським агресором у роки війни.

Науковий інтерес до об'єктів урбаністичної спадщини проявився з певним запізненням відносно осібних пам'яток архітектури й, практично,

виявився в дослідницьких працях раніше уже названих науковців, зокрема В. Тимофійка, Б. Колоска, Є. Водзинського, Л. Прибеги та інших [4; 6; 7; 8; 9; 20].

Не вдаючись до ґрунтового розгляду напрацювань, зазначимо, що визначення самого поняття «пам'ятка містобудування» так і не склалося. Не визначений цей термін як об'єкт охорони і в Законі України «Про охорону культурної спадщини».

Стислий аналіз з цього приводу праць названих авторів й нормативно-правових актів України та міжнародних організацій свого часу був проведений автором даної статті й опублікований в кількох виданнях, зокрема в монографії «Охорона та реставрація об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини України» [8]. Щоб не перевантажувати обсяг статті упустимо це питання й звернемося до опису об'єкта містобудування, вміщеного в Законі України «Про охорону культурної спадщини», де зазначено, що об'єкти містобудування – це історично сформовані центри населених місць, вулиці, квартали, площі, комплекси (ансамблі) із збереженою планувальною і просторовою структурою та історичною забудовою зокрема, поєднаною з ландшафтом, залишки давнього розпланування та забудови, що є носіями нових містобудівних ідей [3, с. 146]. Власне йдеться про типологічний перелік об'єктів містобудівної спадщини. Їх варто проаналізувати з точки зору просторової організації.

Розпочнемо з ансамбля. На нашу думку, ансамбль – це композиційно згармонізована й територіально поєднана система будівель, споруд і відкритих просторів, що історично склалася в умовах природно-ландшафтного чи антропогенного середовища. Комплекс – це територіально організована система функціонально й структурно поєднаних будівель і споруд, що історично склалася.

Історичні ансамблі і комплекси в пам'яткоохоронній сфері і, зокрема, у світовій практиці розглядаються як територіально визначені в системі міста чи іншого поселення найбільш цінні й значні містобудівні утворення. З урахуванням розгалужень територіально-просторової структури ансамблі поділяються на локальні й розвинуті.

Крім того, цими поняттями охоплюється вся типологічна низка містобудівних утворень – від структурних елементів історичної міської забудови (квартали, майдани, вулиці, набережні), до значних фрагментів міської забудови та історичних центрів, а також заміські утворення (садиби,

садово-паркові утворення, фортеці, монастирські комплекси тощо).

Маємо також звернути увагу на існування в Україні міст, віднесених відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р. № 878 до історичних [17, с. 551–564].

Згідно з Законом України «Про охорону культурної спадщини» з метою захисту традиційного характеру середовища, в історичних населених місцях України визначаються історичні ареали, межі та режими їхнього використання [18, розділ VI, стаття 32, п. 2]. Далі, відповідно до розділу 1, стаття 1 – історичний ареал населеного місця – частина населеного місця, що зберегла об'єкти культурної спадщини і пов'язані з ними розпланування та форму забудови, які походять з попередніх періодів розвитку, типові для певних культур або формування. За цим визначенням історичні ареали – це пам'ятки урбаністики.

З огляду низки різних за типологічними ознаками об'єктів містобудівної спадщини, можемо зробити висновок, що провідною темою містобудівної творчості є освоєння території системою забудови та організацією відкритих просторів. Забудова є визначальною складовою будь-якого територіально-просторового утворення. Саме у формах будівель і споруд закарбувалися сліди різних періодів формування утворень. Забудова може характеризуватися значними хронологічними вимірами, стилістичним розмаїттям, поєднуючи різні типи будівель і споруд. У системі можуть співіснувати як визначні пам'ятки архітектури, історії, археології, монументального мистецтва, садово-паркового мистецтва, науки і техніки, так і об'єкти, що не становлять будь-якої історико-культурної цінності, але є невіддільними елементами урбаністичної тканини ансамблю чи комплексу, забезпечують їхню композиційну і структурну цілісність. Історико-культурний вимір цінності урбаністичного утворення визначається не кількістю унікальних будівель і споруд, а композиційною цілісністю і згармонізованим устроєм простору і забудови, синтетичною інтеграцією нашарувань, що визначають хронологічні параметри утворення й відображають історичні етапи його розвитку.

На формуванні ансамблів, комплексів, садиб та інших територіально-просторових утворень позначилися особливості відповідних природних чи антропогенних ландшафтів. Топографічні особливості місцевості, різні компоненти ландшафту, як, наприклад, водоймища, пагорби, схили

тощо суттєво впливають на планувальну організацію утворень. Отже, історичні ансамблі, комплекси та інші містобудівні утворення, що дійшли до нашого часу, визначаються такими складовими як ландшафт (природний чи антропогенний); планувальна мережа, що зазнавала певних змін й конфігурації з розвитком міської інфраструктури; забудова, що вбирала нашарування часу й живилася новобудовами.

Зазначені складові будь-якого об'єкта пам'ятки урбаністики складають історично успадкований просторовий каркас, що визначає організацію внутрішнього простору урбаністичного утворення й утримує його параметри. В умовах функціонально-утилітарного наповнення створюється середовище життєдіяльності людини, яке щодо пам'яток містобудування прийнято визначати історичним чи традиційним. В авторській інтерпретації історичне середовище трактується як пам'яткоохоронна категорія, якою визначається простір об'єкта містобудівної спадщини, зорганізований в умовах характерного ландшафту історично успадкованими розплануванням та системою будівель і споруд й віддзеркалює традиції життєдіяльності місцевих мешканців [19, с. 17].

Рівень історико-культурної змістовності традиційного середовища, адекватність відображення історичних і архітектурно-мистецьких процесів, загалом духовності об'єкта урбаністики визначатиметься станом схоронності матеріальної основи історично успадкованого просторового каркасу забудови й об'єктів міської інфраструктури, їхньої автентичності як документальних джерел історичної інформації й водночас як твору урбаністики загалом, що був створений у певний час й засвідчує містобудівну культуру тогочасного суспільства.

Торкаючись автентичності пам'ятки містобудування, слід мати на увазі, що практично такі об'єкти не є персоніфікованими з точки зору авторства і визначальним тут буде хронологічний вимір автентичності. В разі складної різночасової історії формування об'єкта містобудування, хронологічні параметри його автентичності визначатимуться від початку освоєння території забудовою до експертно визначеної межі його мистецького розквіту, або історичної значущості.

Отже, підсумовуючи аналітичний розгляд об'єктів містобудування спробуємо сформулювати визначення пам'ятки містобудування як об'єкта охорони.

Пам'яткою містобудування є ансамбль, комплекс, садиба, квартал, вулиця чи інше

територіально-просторове утворення, яке в поєднанні з характерним природно-ландшафтним чи антропогенним середовищем у межах визначеної території й композиційної цілісності, і яке сучасним існуванням історично успадкованого просторового каркасу забудови в автентичному стані, засвідчує містобудівну культуру певної історичної доби і є джерелом історико-культурної інформації.

Таким чином, це визначення висвітлює сутність й окреслює параметри пам'ятки містобудування як об'єкта охорони. Щодо визначення предмета охорони пам'ятки містобудування, то слід брати до уваги поставлену мету щодо застосування пам'яткоохоронних заходів до об'єкта охорони. Якщо, скажімо, переслідується мета укріплення просторового каркаса забудови, то предметом охорони такого об'єкта (пам'ятки) буде укріплення просторового каркаса. Об'єктом охорони залишатиметься пам'ятка у зазначеному вище вимірі.

Варто також звернути увагу на різницю щодо пам'яткоохоронних заходів і їхнього застосування на пам'ятках архітектури і пам'ятках містобудування. Стосовно пам'ятки архітектури як осібною, одиничною об'єкта застосовується переважно один локальний метод охорони, наприклад, консервація, то до пам'ятки містобудування, просторовий каркас якої складають численні й типологічно різні будівлі і споруди, потрібно застосовувати такі комплексні пам'яткоохоронні методи, як регенерація, ревалоризація, реновація тощо.

Висновки. За результатами аналітичного розгляду наукових праць, нормативно-правових актів України, міжнародних пам'яткоохоронних документів, та базуючись на попередніх авторських працях за темою дослідження на підґрунті морфологічного аналізу об'єктів архітектурної і об'єктів містобудівної спадщини визначені сутність та параметри пам'яток архітектури і пам'яток містобудування як об'єктів охорони. Запропоновані авторські визначення пам'ятки архітектури і пам'ятки містобудування. *Пам'ятка архітектури – це об'єкт архітектурно-будівельної діяльності людини в минулому, що зберігся повністю чи частково в автентичному стані й у поєднанні з історично усталеним довкіллям становить суспільну цінність, визнається джерелом історико-культурної інформації й твором архітектурного мистецтва.*

Віднесені Законом України «Про охорону культурно спадщини» об'єкти містобудування

до іншої типологічної групи об'єктів культурної спадщини, з метою забезпечення їхньої належної охорони, також мають бути термінологічно визначені. Автором запропонована наступна дефініція. *Пам'яткою містобудування є ансамбль, комплекс, садиба, квартал, вулиця чи інше територіально-просторове утворення, яке в поєднанні з характерним природно-ландшафтним чи антропогенним середовищем у межах визначеної території й композиційної цілісності, і яке сучасним існуванням історично успадкованого просторового каркаса забудови в автентичному стані, засвідчує містобудівну культуру певної історичної доби і є джерелом історико-культурної інформації.*

Запропоновані термінологічні визначення пам'ятки архітектури і пам'ятки містобудування

висвітлюють сутність пам'яток як документів історії і творів мистецтва архітектури й урбаністики, окреслюють їхні параметри охорони й застосування пам'яткоохоронних заходів.

Перспективи використання результатів дослідження. Сформульовані термінологічні визначення пам'ятки архітектури і пам'ятки містобудування є основоположними категоріями архітектурної пам'яткоохоронної методології як наукової дисципліни й формують її методологічну основу. Чіткі і зрозумілі термінологічні визначення об'єктів охорони (якими є пам'ятки), що адекватно окреслюють параметри й висвітлюють сутність пам'яток, слугують формуванню термінологічного ланцюга тлумачень інших супутніх дефініцій, якими визначаються пам'яткоохоронні заходи.

Список використаних джерел

1. Михальчишин І. До проблеми визначення предмета охорони об'єкта археологічної спадщини України. *Відлуння віків*. 2006. № 2 (06). С. 15–18.
2. Пламєницька О. Казус «предмету охорони» пам'ятки архітектури як методологічна проблема. *Українська академія мистецтва : дослідницькі та науково-методичні праці*. 2013. Вип. 21. С. 133–146.
3. Про охорону культурної спадщини : Закон України від 08.06.2000 № 1805-III. *Збірник нормативно-правових актів сфери охорони культурної спадщини*. Чернівці : Деснянська правда, 2011. С. 142–181.
4. Тимофієнко В. Архітектура і монументальне мистецтво: терміни на поняття. Київ : Вид-во Інституту проблем сучасного мистецтва ; Головкиївархітектура, 2002. 472 с.
5. Гріффен Л. Предмет і метод пам'яткознавства. *Основи пам'яткознавства* / під. загальною ред. : Гріффена Л. О., Тітової О. М. Київ, 2012. С. 9–43.
6. Колосок Б. Пам'ятки культури і містобудування. *Основи пам'яткознавства* / під. загальною ред. : Гріффена Л. О., Тітової О. М. Київ, 2012. С. 99–134.
7. Водзинський Є. Питання охорони містобудівної спадщини. *Архітектурна спадщина України*. 1994. Вип. 1. С. 231–238.
8. Прибега Л. Охорона та реставрація об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини України: методологічний аспект : монографія. Київ : Мистецтво. 2009. 304 с. : іл.
9. Прибега Л. Архітектурна спадщина України: пам'яткоохоронний аспект : монографія. Київ : Інститут культурології НАМ України, 2016. 256 с.
10. Конвенція Про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини : ЮНЕСКО, 16 листопада 1972 р., м. Париж. *Пам'яткознавство: правова охорона культурних надбань* : зб. документів /упорядник : Л. В. Прибега (кер. проєкту) [та ін.]. Київ : Ін-т культурології Акад. мистецтв України, 2009. С. 262–274.
11. Конвенція Про охорону архітектурної спадщини Європи : Гранада, 3 жовтня 1985 року. *Пам'яткознавство: правова охорона культурних надбань* : зб. документів /упорядник : Л. В. Прибега (кер. проєкту) [та ін.]. Київ : Ін-т культурології Акад. мистецтв України, 2009. С. 275–283.
12. Рекомендація щодо охорони на національному рівні культурної та природної спадщини : ООН, 16 листопада 1972 рік. *Пам'яткознавство: правова охорона культурних надбань* : зб. документів /упорядник : Л. В. Прибега (кер. проєкту) [та ін.]. Київ : Ін-т культурології Акад. мистецтв України, 2009. С. 307–316.
13. Міжнародна хартія з охорони та реставрації нерухомих пам'яток і визначних місць (Венеційська) : 31.05.1964. *Пам'яткознавство: правова охорона культурних надбань* : зб. документів /упорядник : Л. В. Прибега (кер. проєкту) [та ін.]. Київ : Ін-т культурології Акад. мистецтв України, 2009. С. 334–336.
14. Міжнародна хартія про охорону історичних міст (Вашингтонська) : 1 січня 1987 року. *Пам'яткознавство: правова охорона культурних надбань* : зб. документів /упорядник : Л. В. Прибега (кер. проєкту) [та ін.]. Київ : Ін-т культурології Акад. мистецтв України, 2009. С. 341–343.
15. Про затвердження Порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України : Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. № 1760. *Збірник нормативно-правових актів сфери охорони культурної спадщини*. Чернівці : Деснянська правда, 2011. С. 547–550.
16. Прибега Л. Поняття автентичності в архітектурному пам'яткознавстві і реставрації. *Збірник наукових праць «Українська академія мистецтва»*. 2022. Вип. 31. С. 7–14.
17. Про затвердження Списку історичних населених місць України : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р. № 878. *Збірник нормативно-правових актів сфери охорони культурної спадщини*. Чернівці : Деснянська правда, 2011. С. 551–564.

18. Про затвердження Порядку визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць : Постанова Кабінету Міністрів України від 13 березня 2002 р. № 318. *Збірник нормативно-правових актів сфери охорони культурної спадщини*. Чернігів : Десянянська правда, 2011. С. 607–609.

19. Прибега Л. Історичне середовище міста: сутність і засади охорони. *Збірник наукових праць «Українська академія мистецтва»*. 2021. Вип. 30. С. 14–20.

20. Прибега Л. Пам'ятка містобудування: методологічна сутність. *Праці Центру пам'яткознавства*. Київ, 2005. Вип. 7. С. 3–13.

References

1. Mykhalchyshyn, I. (2006). Do problemy vyznachennia predmeta okhorony obiekta arkhieolohichnoi spadshchyny Ukrainy [To the problem of determining the subject of protection of archaeological heritage sites in Ukraine To the problem of determining the subject of protection of archaeological heritage sites in Ukraine]. *Vidlunnia vikiv* [Echoes of the Ages], 2 (06), 15–18 [in Ukrainian].

2. Plamenytska, O. (2013). Kazus «predmetu okhorony» pamiatky arkhitektury yak metodolohichna problema [The case of the "subject of protection" of an architectural monument as a methodological problem]. *Ukrainska akademiia mystetstva : doslidnytski ta naukovo-metodychni pratsi* [Ukrainian Academy of Arts: research and scientific and methodological works], (21), 133–146 [in Ukrainian].

3. Zakon Ukrainy (2000, Lypen 08). Pro okhoronu kulturnoi spadshchyny [On the Protection of Cultural Heritage]. In *Zbirnyk normatyvno-pravovykh aktiv sfery okhorony kulturnoi spadshchyny* [Collection of regulatory legal acts in the field of cultural heritage protection] (2011) (s. 142–181). Desnianska pravda [in Ukrainian].

4. Tymofienko, V. (2002). *Arkhitektura i monumentalne mystetstvo: terminy na poniattia* [Architecture and monumental art: terms for concepts Architecture and monumental art: terms for concepts]. Vydavnytstvo Instytutu problem suchasnoho mystetstva ; Holovkyivarkhitektura [in Ukrainian].

5. Hriffen, L. (2012). Predmet i metod pamiatkoznavstva [Subject and method of monument studies]. In Hriffena, L.O., & Titovoi, O.M. (Red.). *Osnovy pamiatkoznavstva* [Fundamentals of monument studies] (s. 9–43) [in Ukrainian].

6. Kolosok, B. (2012). Pamiatky kultury i mistobuduvannia [Cultural monuments and urban planning]. In Hriffena, L.O., & Titovoi, O.M. (Red.). *Osnovy pamiatkoznavstva* [Fundamentals of monument studies] In Hriffena, L.O., & Titovoi, O.M. (Red.). *Osnovy pamiatkoznavstva* [Fundamentals of monument studies] (s. 99–134) [in Ukrainian].

7. Vodzynskiy, Ye. (1994). Pytannia okhorony mistobudivnoi spadshchyny [Issues of urban heritage protection]. *Arkhitekturna spadshchyna Ukrainy* [Architectural heritage of Ukraine]. (1), 231–238 [in Ukrainian].

8. Prybieha, L. (2009). *Okhorona ta restavratsiia obektiv arkhitekturno-mistobuzhivnoi spadshchyny Ukrainy: metodolohichnyi aspekt* [Protection and restoration of architectural and urban heritage of Ukraine: methodological aspect] [Monohrafiia]. Mystetstvo [in Ukrainian].

9. Prybieha, L. (2016). *Arkhitekturna spadshchyna Ukrainy: pamiatkookhoronnyi aspekt* [Architectural heritage of Ukraine: monument protection aspect] [Monohrafiia]. Instytut kulturolohii NAM Ukrainy [in Ukrainian].

10. YuNESKO (1972, Lystopad 16). Konventsiiia Pro okhoronu vsesvitnoi kulturnoi ta pryrodnoi spadshchyny [Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage]. In Prybieha, V. (Uporiad.) (2009). *Pamiatkoznavstvo: pravova okhorona kulturnykh nadban* [Monuments: Legal Protection of Cultural Heritage] [Zbirnyk dokumentiv] (s. 262–274). Instytut kulturolohii Akademii mystetstv Ukrainy [in Ukrainian].

11. Konventsiiia Pro okhoronu arkhitekturnoi spadshchyny Yevropy [Convention on the Protection of the Architectural Heritage of Europe] (1985, Zhovten 03). In Prybieha, V. (Uporiad.) (2009). *Pamiatkoznavstvo: pravova okhorona kulturnykh nadban* [Monuments: Legal Protection of Cultural Heritage] [Zbirnyk dokumentiv] (s. 275–283). Instytut kulturolohii Akademii mystetstv Ukrainy [in Ukrainian].

12. OON (1972, Lystopad 16). Rekomendatsiia shchodo okhorony na natsionalnomu rivni kulturnoi ta pryrodnoi spadshchyny [Recommendation on the protection of cultural and natural heritage at the national level]. In Prybieha, V. (Uporiad.) (2009). *Pamiatkoznavstvo: pravova okhorona kulturnykh nadban* [Monuments: Legal Protection of Cultural Heritage] [Zbirnyk dokumentiv] (s. 307–316). Instytut kulturolohii Akademii mystetstv Ukrainy [in Ukrainian].

13. Mizhnarodna khartiia z okhorony ta restavratsiia nerukhomykh pamiatok i vyznachnykh mist (Venetsiiska) [International Charter for the Protection and Restoration of Immovable Monuments and Sites (Venice)] (1964, Traven 31). In Prybieha, V. (Uporiad.) (2009). *Pamiatkoznavstvo: pravova okhorona kulturnykh nadban* [Monuments: Legal Protection of Cultural Heritage] [Zbirnyk dokumentiv] (s. 334–336). Instytut kulturolohii Akademii mystetstv Ukrainy [in Ukrainian].

14. Mizhnarodna khartiia pro okhoronu istorychnykh mist (Vashynhtonska) [International Charter for the Protection of Historic Cities (Washington)] (1987, Sichen 01). In Prybieha, V. (Uporiad.) (2009). *Pamiatkoznavstvo: pravova okhorona kulturnykh nadban* [Monuments: Legal Protection of Cultural Heritage] [Zbirnyk dokumentiv] (s. 341–343). Instytut kulturolohii Akademii mystetstv Ukrainy [in Ukrainian].

15. Kabinet Ministriv Ukrainy (2001, Hruden 27). Pro zatverdzhennia Poriadku vyznachennia katehorii pamiatok dlia zanesennia obektiv kulturnoi spadshchyny do Derzhavnoho reiestru nerukhomykh pamiatok Ukrainy [On approval of the Procedure for determining the categories of monuments for inclusion of cultural heritage objects in the State Register of Immovable Monuments of Ukraine]. In *Zbirnyk normatyvno-pravovykh aktiv sfery okhorony kulturnoi*

spadshchyny [Collection of regulatory legal acts in the field of cultural heritage protection] (2011) (s. 547–550). *Desnianska pravda* [in Ukrainian].

16. Prybieha, L. (2022). Poniattia avtentychnosti v arkhitekturnomu pamiatkoznavstvi i restavratsii [The concept of authenticity in architectural heritage studies and restoration]. *Zbirnyk naukovykh prats «Ukrainska akademiia mystetstva»* [Collection of scientific works "Ukrainian Academy of Arts"], (31), 7–14 [in Ukrainian].

17. Kabinet Ministriv Ukrainy (2001, Lypen 26). Pro zatverdzhennia Spysku istorychnykh naselenykh mist Ukrainy [On approval of the List of Historical Settlements of Ukraine]. In *Zbirnyk normatyvno-pravovykh aktiv sfery okhorony kulturnoi spadshchyny* [Collection of regulatory legal acts in the field of cultural heritage protection] (2011) (s. 551–564). *Desnianska pravda* [in Ukrainian].

18. Kabinet Ministriv Ukrainy (2002, Berezn 13). Pro zatverdzhennia Poriadku vyznachennia mezh ta rezhymiv vykorystannia istorychnykh arealiv naselenykh mist [On approval of the Procedure for determining the boundaries and modes of use of historical areas of populated areas]. In *Zbirnyk normatyvno-pravovykh aktiv sfery okhorony kulturnoi spadshchyny* [Collection of regulatory legal acts in the field of cultural heritage protection] (2011) (s. 607–609). *Desnianska pravda* [in Ukrainian].

19. Prybieha, L. (2021). Istorychne seredovyshe mesta: sutnist i zasady okhorony [The historical environment of the city: essence and principles of protection]. *Zbirnyk naukovykh prats «Ukrainska akademiia mystetstva»* [Collection of scientific works "Ukrainian Academy of Arts"], (30), 14–20 [in Ukrainian].

20. Prybieha, L. (2005). Pamiatka mistobuduvannia: metodolohichna sutnist [Monument of urban planning: methodological essence]. *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva* [Proceedings of the Center for Monument Studies]. (7), 3–13 [in Ukrainian].

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 25.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 27.04.2026